

**“XORAZM VOHASIDA QADIMGI DEHQONCHILIK TURLARI VA
IRRIGATSIYA TIZIMLARINING SHAKLLANISHI”**

Babayazov Umidbek Pulatovich

Urganch davlat universiteti, Tarix kafedrası, o'qituvchisi

E-mail: u.babayazov@gmail.com

Tel: 998334219191

Annotatsiya. Maqolada Xorazm vohasida qadimgi dehqonchilik turlarining shakllanishi va rivojlanishi yoritilgan. Qo'ltiq, qayr, liman va sug'orma dehqonchilikning o'ziga xos xususiyatlari, ularning tabiiy-geografik sharoit bilan bog'liqligi tahlil qilingan. Qadimgi davrda suv resurslaridan oqilona foydalanish, toshqin suvlardan hovuz hosil qilish, qayr yerlarda poliz ekinlarini yetishtirish, liman uslubida yomg'ir suvlari yordamida dehqonchilik qilish jarayonlari ilmiy manbalar asosida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar. Xorazm vohasi, qo'ltiq dehqonchiligi, qayr dehqonchiligi, liman uslubi, sug'orma dehqonchilik, irrigatsiya, melioratsiya.

**«ДРЕВНИЕ ФОРМЫ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В ХОРЕЗМСКОМ ОАЗИСЕ И
СТАНОВЛЕНИЕ ИРРИГАЦИОННЫХ СИСТЕМ»**

Бабаязов Умидбек Пулатович

Ургенчский государственный университет,

преподаватель кафедры истории,

E-mail: u.babayazov@gmail.com

Тел: 998334219191

Аннотация. В статье рассматриваются процессы формирования и развития древних форм земледелия в Хорезмском оазисе. Проанализированы особенности карманного, пойменного, лиманного и оросительного земледелия, их взаимосвязь с природно-географическими условиями региона. На основе научных источников показаны методы рационального использования водных ресурсов в древности, создание водоёмов из паводковых вод, выращивание бахчевых культур на поймах, а также применение лиманного способа земледелия с использованием дождевых вод.

Ключевые слова. Хорезмский оазис, карманное земледелие, пойменное земледелие, лиманное земледелие, оросительное земледелие, ирригация, мелиорация.

**“ANCIENT TYPES OF AGRICULTURE IN THE KHOREZM OASIS AND THE
FORMATION OF IRRIGATION SYSTEMS”**

Babayazov Umidbek Pulatovich

Urganch State University Teacher at the Department of History

E-mail: u.babayazov@gmail.com

Phone: 998334219191

Abstract. *The article examines the formation and development of ancient agricultural practices in the Khorezm oasis. It analyzes the characteristics of pocket, floodplain, liman, and irrigated farming, as well as their interrelation with the natural and geographical conditions of the region. Based on scholarly sources, the study highlights the rational use of water resources in antiquity, the creation of reservoirs from floodwaters, the cultivation of melons and gourds on floodplains, and the application of the liman method of farming through the utilization of rainwater.*

Keywords. *Khorezm oasis, pocket farming, floodplain farming, liman farming, irrigated agriculture, irrigation, land reclamation.*

Kirish. Insoniyat tarixida dehqonchilikning vujudga kelishi ishlab chiqaruvchi xo‘jalikka o‘tishning asosiy bosqichi bo‘lib, jamiyat taraqqiyotida tub burilish yasadi. Dastlab odamlar tabiat bergan mahsulotlardan foydalanib kelgan bo‘lsalar, neolit davrida ilk dehqonchilik paydo bo‘lib, inson o‘ziga zarur oziq-ovqatni mustaqil ishlab chiqara boshladi. Bu jarayon dunyoning barcha hududlarida bir vaqtning o‘zida yuz bermagan, balki tabiiy -geografik sharoit va aholining xo‘jalik faoliyatidan kelib chiqib turlicha shakllangan.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur mavzu yuzasidan bir qator olimlarning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Jumladan, S.P. Tolstov tomonidan olib borilgan Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi natijalari vohada ilk sug‘orma dehqonchilikning shakllanishini chuqur tahlil qilib berdi. Ya.G‘. G‘ulomov o‘zining “Xorazmning sug‘orilish tarixi” asarida qadimgi irrigatsiya tizimlarining shakllanish bosqichlarini o‘rganib chiqdi. M.A. Itina qadimgi xorazmiy dehqonlarning xo‘jalik faoliyatini tahlil qilar ekan, dehqonchilik va chorvachilik uyg‘unligini ilmiy asoslab berdi.

Metodologik asoslar. Tadqiqotda tarixiy-geografik yondashuv asos qilib olingan bo‘lib, Xorazm vohasining tabiiy sharoitlari, daryo o‘zanlari va tog‘ manbalarining dehqonchilik xo‘jaligi shakllanishiga ta’siri o‘rganildi. Arxeologik tahlil usuli orqali Tozabog‘yob, Suvyorgan, Amirobod va Quvisoy madaniyatlariga oid topilmalar asosida dehqonchilikning ilk bosqichlari aniqlab chiqildi.

Tahlil. Xorazm vohasida shakllangan eng qadimgi dehqonchilik shakli qo‘ltiq dehqonchiligi hisoblanadi. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, bu turdagi xo‘jalik bronza davrida, ya’ni miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmida Tozabog‘yob madaniyati aholisi tomonidan vohaga olib kirilgan [5]. Keyingi bosqichlarda ham mazkur uslub keng

qo'llanilgan bo'lib, qurib borayotgan o'zanlarning toshqin suvlari to'plangan joylarda sun'iy hovuzlar hosil qilinib, suv sathi pasaygach, u yerlarda ekin ekish amaliyoti yo'lga qo'yilgan.

Hududda eng ko'p uchraydigan dehqonchilik turi qayr dehqonchiligi bo'lgan. Bunday xo'jalik tizimi daryo va uning irmoqlari etaklarida rivojlanib, tuproqning yuqori namligi tufayli dehqonlardan ortiqcha mehnat talab qilmagan. Yer osti suvlarining sathi baland bo'lgani sababli ekin maydonlari qayta sug'orilmagan, mavjud tabiiy namlik hosil yetishtirish uchun yetarli bo'lgan. Shu bois qayr hududlarda, asosan, poliz ekinlari ekilgan, don ekinlari esa suv taqchilligi tufayli keng tarqalmagan [3, B.67]. Daryo bo'ylarida tez-tez sodir bo'ladigan toshqinlar tuproqni doimiy ravishda yumshoq holda ushlab turgan, bu esa dehqonchilik imkoniyatlarini belgilab bergan. Biroq don ekinlarini qayrlarda ekish katta xavf tug'dirgan, chunki hosil toshqin suvlarida nobud bo'lishi yoki suvsizlikdan qurib qolishi mumkin edi. Tuproqning yumshoqligi tufayli bu hududlarda dambalar qurish ham samara bermagan. Shu bois xorazmlik dehqonlar qadimdan Amudaryo havzasining tabiiy-geografik sharoitini chuqur bilib, shunga mos tarzda dehqonchilikni tashkil etganlar.

Qayr hududlarida yetishtirilgan poliz ekinlari — qovun, tarvuz va qovoqlar yuqori hosildorlik bilan ajralib turgan. Ularni parvarishlash katta mehnat talab qilmagan: dehqonlar erta bahorda urug' qadab, hosilni yig'ish davrida qaytib kelib yig'im-terim ishlarini olib borganlar. Xorazm qovunlari o'zining shirinligi bilan qadimdan mashhur bo'lib, Ya. G'ulomov tadqiqotlarida qayd etilishicha, ular qadimiy davrlarda ham, o'rta asrlarda ham keng hududlarda nom qozongan [4, B.67]. Qovun pishiq davrida mahalliy aholining "daryo qidirishmasi" deb atalgan an'anaviy marosimlari mavjud bo'lib, unda daryo bo'ylarida yashovchi dehqonlar mehmonga chaqirilgan, asosiy maqsad esa qayrda yetishtirilgan shirin qovunlardan tatib ko'rish bo'lgan.

Xorazm vohasining yana bir qadimiy xo'jalik shakli liman (ko'lmak) dehqonchiligi bo'lib, u asosan suv resurslari cheklangan hududlarda tarqalgan. Bu uslubda bahorgi yomg'ir suvlarini to'plab, ko'lmak hosil qilingan va ekinlar tabiiy namlik hisobiga o'sib chiqqan. Liman dehqonchiligi odatda tog' oldi, adir va tog' etaklarida rivojlangan. Ko'lmaklarda suv ortiqcha bo'lsa, u tashqariga chiqarilib, dalada zarur miqdordagi namlik qoldirilgan, hosil esa tabiiy sharoitga moslashgan holda parvarish qilingan. Ushbu uslub mehnat talab qilmaydigan, biroq barqaror bo'lmagan dehqonchilik shakllaridan biri sifatida qadrlangan.

Natijalar. Liman dehqonchiligi ba'zi hollarda faqat ekish davridagi namlikka tayanishi sababli muammolar tug'dirgan. Shu bois bu hududlarda, asosan, namlikka chidamli ekin turlari yetishtirilgan. Liman uslubi qadimda qo'llanilgan bo'lsa-da, hozirgi davrda ham turli mintaqalarda saqlanib qolgan. Jumladan, u Qozoqistonning cho'l va yarim cho'l hududlarida, Volga bo'yi, Shimoliy Kavkaz, shuningdek G'arbiy va Sharqiy Sibirda keng tarqalgan. Liman maydonlarida bug'doy, guruch, arpa, makkajo'xori kabi donli ekinlar, chorvachilik uchun beda va boshqa yem-xashak ekinlari, turli sabzavotlar ekilgan. Bundan

tashqari, bunday hududlarda bog'dorchilik va uzumchilik ham rivojlanish imkoniyatiga ega bo'lgan.

Xorazm vohasida esa dastlabki bosqichlarda donli ekinlar qurigan daryo o'zanlari va ko'llar tubidagi pastqam yerlarga ekilgan. Bu yerlarda yer osti suvlarining yuqori bo'lishi dehqonlarga sug'orishni nisbatan yengillashtirgan. Shu bois vohada dehqonchilik faoliyati bevosita Amudaryo bo'ylarida emas, balki Qoraqum va Qizilqum cho'llari oralig'idagi hududlarda shakllangan. Natijada, ilk temir davridan boshlab sug'orma dehqonchilik vohaning asosiy xo'jalik turi sifatida rivojlangan [6, C.89].

Dastlabki sug'orma dehqonchilik izlari qadimgi Baqtriyada so'nggi bronza davriga to'g'ri kelsa, Sug'd va Xorazm vohasida u ilk temir davrida shakllangan. Sug'orma dehqonchilikning vujudga kelishida ikki asosiy omil hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan: birinchidan, tabiiy-geografik sharoit, ikkinchidan, aholining ortib borishi. Aholi sonining ko'payishi bilan bir qatorda suv resurslarining qisqarishi sun'iy sug'orish tizimlariga ehtiyojni kuchaytirgan.

Eng qadimgi sug'orish tizimlari oddiy bo'lib, suv oqimini boshqaruvchi to'g'onlar qurilib, ulardan ariqlar chiqarilgan va dalalarga suv yetkazib berilgan. Keyingi davrlarda esa sug'orish tizimlari asta-sekin takomillashib, murakkablashgan. Aholini zarur suv bilan ta'minlash va dehqonchilikni rivojlantirish masalasi davlat darajasidagi vazifaga aylangan. Sun'iy sug'orishda tuproq unumdorligini oshirish hamda suv rejimini uzoq muddat davomida barqarorlashtirishga qaratilgan choralar amalga oshirilgan. Kanallar tarmoqlari kengaytirilib, yangi yerlar o'zlashtirilgan va ular doimiy nazorat ostida saqlangan. Shu bilan birga, ortiqcha suvning isrof bo'lishiga yo'l qo'yilmagan.

Xulosa. Sug'orma dehqonchilik — bu ekinlar namlik yetishmovchiligi sharoitida tuproqda suv rejimini ta'minlashga qaratilgan agrotexnik va muhandislik tadbirlari majmuini anglatadi. Hozirgi davrda u melioratsiyaning asosiy ko'rinishi sifatida qoraladi. “Melioratsiya” termini lotin tilidan olingan bo'lib, “yaxshilash” ma'nosini bildiradi. Qishloq xo'jaligi melioratsiyasi deganda esa yerlarning unumdorligini oshirishga yo'naltirilgan tashkiliy-xo'jalik, muhandislik va agrotexnik choralar tizimi tushuniladi [1].

Melioratsiya jarayonida tuproqlarning tabiiy xususiyatlari zarur yo'nalishda o'zgartiriladi, ekinlar uchun optimal suv rejimi shakllantiriladi. Bu jarayon natijasida yangi yerlar o'zlashtiriladi, ekin maydonlari kengayadi, tuproq unumdorligi ortadi va hosildorlik sezilarli darajada oshadi. Shu bilan birga, yetishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifati yaxshilanadi hamda aholi zarur oziq-ovqat bilan ta'minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/melioratsiya-uz/> murojaat vaqti 20.06.2025.
2. Вайнберг Б.И. Памятники куюсайской культуры. – С.23.
3. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Б.67.
4. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Б.67.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATION G'OYALAR

5. Итина М.А. Древнехорезмийские земледельцы. – С.84; Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. – С.103 – 133. Рис. 28, 30..
6. Толстов С.П. Древний Хорезм. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С.87–89.

